

II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477) «1750-1760»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОНФЛІКТНА ВЗАЄМОДІЯ ЗАЛОГИ ЛОЦ-КАМ'ЯНСЬКОГО РЕТРАНШЕМЕНТУ З МІСЦЕВИМ НАСЕЛЕННЯМ У 1750–1760-х рр.

Розглянуто присутність російської залоги у Лоц-Кам'янському ретраншементі у 1750–1760-х рр. та складові конфліктної взаємодії вояків із місцевим населенням. Встановлено, що на характер цієї взаємодії впливали як соціокультурні чинники, так і особливості статусу російських військовиків, який не дозволяв ефективного розслідування традиційних вояцьких злочинів проти місцевого населення.

Ключові слова: Лоц-Кам'янський ретраншемент, російські військові, місцеве населення, конфлікти.

О. А. Репан

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

КОНФЛИКТНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГАРНИЗОНА ЛОЦ-КАМ'ЯНСЬКОГО РЕТРАНШЕМЕНТА И МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ В 1750–1760-х гг.

Рассмотрено присутствие российского гарнизона в Лоц-Камянском ретраншементе в 1750–1760-е гг. и составляющие конфликтного взаимодействия военнослужащих с местным населением. Установлено, что это взаимодействие было обусловлено как социокультурными факторами, так и особенностями статуса российских военнослужащих, который не позволял расследовать традиционные солдатские преступления против местного населения.

Ключевые слова: Лоц-Каменский ретраншемент, российские военные, местное население, конфликты.

O. A. Repan

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

CONFLICT RELATIONS BETWEEN RUSSIAN GARRISON OF LOTS-KAM'YANSKY RETRENCHMENT AND LOCAL INHABITANS IN 1750–1760

This research is about relations between russian garrison of Lots-Kam'yansky retrenchment and local inhabitants (cossacks and peasants). Lots-Kam'yansky retrenchment was built as a supporting post of russian troops in a time of russian-turkish war 1735–1739. This retrenchment used after war for central government control over zaporosian cossacks, specifically over the center of Kodak region – Novyj Kodak. The garrison of retrenchment consisted of two parts – russian soldiers (landmilitions) and cossacks from Leftbanks Ukraine (Hetmanshchyna). We have sources about conflict between local inhabitants of Lots-Kam'yanska settlement and russian soldiers and officers, but we have't sources about conflicts zaporosian inhabitants and leftbanks cossacks. Russian soldiers, as a rule, perceived local inhabitants as a sources of illegal earnings.

Key words: Lots-Kam'yansky retrenchment, russian soldiers, local inhabitants.

Лоц-Кам'янський ретраншемент є доволі цікавою фортифікаційною пам'яткою, яка існувала у XVIII ст. на території сучасного м. Дніпро. Вже класики вивчення історії запорозького козацтва принагідно згадують про цю місцевість та укріплення [23; 28]. Сучасні дослідники також переважно звертають на нього увагу в межах висвітлення більш широких тем та сюжетів [21; 26; 27]. Якщо брати до уваги не тільки гарнізон Лоц-Кам'янського ретраншементу, а російську військову присутність на півночі Вольностей Війська Запорозького низового, то до цієї проблематики зверталися, наприклад, дослідники, які вивчають Богородицьку фортецю та Усть-Самарський ретраншемент [1; 2; 15–20]. Цікавий аналіз повсякденної взаємодії російських вояків із запорожцями в межиріччі Орелі та Самари за доби Нової Січі дає робота О. Сухомлина [25], який також звертався до вивчення конфліктних взаємин військовиків із місцевим населенням на локальному рівні [24].

Конфлікт як явище, інформативні можливості джерел, які описують конфлікт, – все це не раз привертало увагу сучасних українських істориків [3; 5; 22]. З-поміж найновіших робіт, доволі близьких до проблематики цієї розвідки хронологічно та територіально, виділю книгу Ю. Волошина із цікавими спостереженнями стосовно конфліктності у Полтаві другої половини XVIII ст. [4].

Джерельний матеріал, що міститься у фонді архіву Коша Нової Запорозької Січі, дозволяє провести певну реконструкцію підпоряд-

кування залози Лоц-Кам'янського ретраншементу, його командування та взаємин із місцевим населенням. Йдеться про документи, які висвітлюють різні аспекти функціонування на території Вольностей цього російського укріплення. З одного боку, переважно у справах, що пов'язані з діяльністю коменданта Старосамарського ретраншементу, який в досліджуваний період виступав вищим командиром для залози у Лоц-Кам'янці, бачимо згадки про очільника цього гарнізону, його забезпечення дровами, сіножатями тощо. З іншого боку, значно більше деталей щоденної взаємодії російської залози з місцевим козацьким і посполитим населенням дають судові справи, присвячені конфліктам [6–14].

Отже, російську воєнну присутність на півночі Вольностей Війська Запорозького низового у добу Нової Січі втілювала т. зв. «трюхсотенна нижньодніпровська команда», загальним командиром якої був комендант Старосамарського ретраншементу [7, арк. 33; 9, арк. 102]. Крім самого гарнізону Старої Самарі в його підпорядкуванні знаходилися залози Лоц-Кам'янського ретраншементу, Кодацького, Соکیلського та Біркутського редутив [9, арк. 84].

Частиною цієї структури була артилерійська команда, до відання якої належали гармати як в Старій Самарі, так і в Лоц-Кам'янському ретраншементі [12, арк. 145]. Вона, щоправда, мала ще одну, суто артилерійську вертикаль підпорядкування. У середині 1750-х рр. гармати як у Старій Самарі, так і у Лоц-Кам'янському ретраншементі підлягали у певних питаннях командиру Переволочанської артилерійської команди. Принаймні, у березні 1755 р. саме капітан Іван Дазоров із Переволочни клопотався про їх забезпечення вугіллям, а у квітні 1759 р. комендант Переволочанської фортеці Нікіфор Іонін опікувався станом артилерії у Старосамарському, Кам'янському та Новосіченському ретраншементах [6, арк. 2 зв., 38].

Лоц-Кам'янський (у документах часто – просто Кам'янський) ретраншемент був розташований на території одноіменного села у складі сучасного м. Дніпро. Ретраншемент мав артилерію, в ньому розташовувалася церква святих мучеників Бориса та Гліба. Ймовірно, це була полкова церква одного з ландміліцьких полків. Церква обслуговувала потреби як залози, так і місцевого населення. Постійного священика тут не було, гроші на церковні потреби знаходилися в руках коменданта, який проводив закупки церковного вина, ладану тощо. Титарем був місцевий мешканець [7, арк. 72].

Гарнізон складався з ландміліціонерів та гетьманців, очолював його в означений період офіцер [7, арк. 55 зв.]. Ми можемо частково відновити персональний склад та звання комендантів Лоц-Кам'янського ретраншементу:

Час згадки	Чин	Прізвище
Травень 1756	Капітан	Балдін Іван [8, арк. 7]
Раніше листопада 1757	Капітан Білгородського полку	Орлов Григорій [7, арк. 56]
Грудень 1757–серпень 1758	Поручик Слобідського полку	Зеленін Андрій Іванович [7, арк. 55, 88, 103–105, 111]
Літо 1761	Капітан	Тіменніков [9, арк. 29]
Лютий–березень 1762	Поручик Орловського полку	Вялов [10, арк. 28; 11, арк. 20 зв.]
Липень 1763	Поручик Ряського полку	Кривцов [9, арк. 70]
Червень 1765	Поручик	Василієв Дмитро [9, арк. 77]
Травень 1767	Підпоручик Тамбовського піхотного полку	Кандаков [13, арк. 6-6 зв.]
Грудень 1767	Підпоручик	Денисов [13, арк. 162]
Грудень 1769	Підпоручик	Родіонов [14, арк. 43]
Червень 1770 – червень 1771	Капітан	Городишев [9, арк. 155–156, 169]

Російська залога цього укріплення не була великою. Взимку 1758 р. вона нараховувала 8 вояків. На 1774 р. командування також не вважало Лоц-Кам'янський ретраншемент важливим опорним пунктом. У ньому залишилося лише 10 осіб на чолі з капралом [7, арк. 73; 9, арк. 236]. Про те, що служба тут не була курортом, свідчить хоча б випадок у травні 1767 р., коли солдат Григорій Чурилов дезертував з ретраншементу [13, арк. 6-6 зв.].

У фокусі моєї уваги знаходиться саме конфліктна взаємодія російських вояків та місцевого населення. Однією зі складових такої взаємодії були суперечки за ресурси. За законною практикою того часу деревина для опалення виділялася Кошем. Проте росіяни час від часу намагалися ігнорувати наявні правила. Наприклад, у 1762 р. комендант Кам'янського ретраншементу поручик Вялов скаржився, що спроба його солдатів самочинно нарубати дрова там, де їх заготовляють місцеві мешканці, провалилася. Росіяни вже поверталися до ретраншементу, проте біля воріт їх наздогнав осавул Кодацької паланки з козаками. Запорожцям із застосуванням фізичної сили вдалося переконати солдатів у помилковості їхніх дій, причому під час суперечки осавул чітко артикулював позицію низовиків: «Цей ліс наш, а не ваш» [11, арк. 20 зв.].

Час від часу сплахували конфлікти на особистому рівні, наприклад, між кодацьким полковим осавулом Микитою Плакидою та комендантом Лоц-Кам'янського ретраншементу поручиком Андрієм Зелениним. Зі свідчень обох сторін перебіг подій можна реконструю-

вати приблизно так. У середині січня 1758 р. поручик зі своєю дружиною був у гостях у священника Миколаївської церкви Нового Кодака Стефана Андрієва, куди запросили і паланкового осавула. За версією М. Плакиди, для А. Зеленіна, що був наїдпитку, образою стало те, що старшина, привітавшись, одягнув шапку. За версією поручика, конфлікт почався зі слів осавула, який побачив російського офіцера на обійсті священника: «І москалі тут у нас гуляють!» Далі була спроба одного з козаків почастивати А. Зеленіна кием, обіцянки поручика віддячити батогами тощо.

Наступне коло конфлікту розгорталося у Лоц-Кам'янці. М. Плакида, що супроводжував кошового отамана Г. Лантуха до Старого Кодака, разом із козацьким почтом повертався до Нового Кодака через Лоц-Кам'янку, де на заїжджому дворі зіштовхнувся з поручиком Зеленіним. Кількість козаків і російських солдат була співставною, відбулося формальне примирення сторін конфлікту. Микита Плакида, на своє щастя, вирішив ночувати у знайомого. Серед ночі до заїжджого двору прибув Зеленін на чолі гарнізону свого ретраншементу. Цікаво, що під його орудою у цій нічній вилазці діяли як російські солдати, так і козаки з Гетьманщини. Осавулу вдалося вислизнути [7, арк. 55–57, 76].

Поширеним явищем були крадіжки особистого майна мешканців Кам'янки. Наведу один цікавий реєстр таких кривд, вчинених за невеликий час і оприлюднений у травні 1756 р. Отже, О. Рибалка втратив п'ять, К. Кривий – дві, К. Бондар – чотири, а «Тишко, Власишин зять» – дві вівці. Не вівцями єдиними жилилися російські солдати. Л. Чередник не дорахувався трьох кіз, а Т. Заплава – корови.

Не у всіх випадках, але доволі часто або прями, або опосередковані докази чітко вказували винних. Наприклад, у ніч, коли відбулося пограбування Каленика Бондара, інший кам'янчанин, Семен Невідничий, вночі зустрів драгуна Сулова, який тягнув вівцю до ретраншементу. Росіянин хотів убити свідка, але зрештою виявив гуманізм і, штрикаючи Невідничого ножем, змусив того присягнути, що буде мовчати про нічну зустріч. Так само гарне ставлення до місцевого мешканця демонстрував капітан Іван Болдін, комендант ретраншементу. Він дозволив Тимофію Заплаві взяти для городу гній з-під своїх коней. От тільки Заплава, знайшовши у тому гної ріг своєї нещодавно вкраденої корови, не був схильним до особливої вдячності. Пропадали також вулики, сітки, ліжники, сукно – і навіть дещо, за наявності доказів, вдалося повернути з ретраншементу господарям [8, арк. 8–9].

Іноді злочинців хапали «на гарячому». Наприклад, 14 лютого 1758 р. козаки затримали під час спроби крадіжки худоби в Лоц-Кам'янці солдата А. Єніна. Кодацький полковник відіслав злочинця

до старшого російського офіцера – командира Старосамарського ретраншементу полковника Єршова. Після цього вже згадуваний вище поручик Зеленін почав погрожувати козакові Метлинському, який передав крадія до паланки. Метлинський вимушений був вийти до Нового Кодака. Відпущений же А. Єнін із ще двома солдатами знову прийшов на обійстя Метлинського і забрав тут куфу пшениці. Їх перейняли двоє козаків, але солдати, відчуваючи безкарність та чисельну перевагу, одному зламали руку, а іншого добряче побили. На додачу Єнін за кілька годин побив хлопчика – сина одного з лоц-кам'янських козаків, які намагалися його затримати [7, арк. 55–57, 76, 85 зв.].

Намагання з боку Зеленіна прикрити злочини підлеглих не обмежувалося цими випадками. Мешканці Нового Кодака Семен Христинич та удова Шульжиха 12 грудня 1757 р. скаржилися на покражу 55 лантухів проса. Злодії п'ятьма возами вночі приїхали на хутір С. Христинича, заблокували найманих робітників у хаті і витягли все з двох зернових ям. Постраждали довели слід до Лоц-Кам'янського ретраншементу, причому кам'янський отаман Петро Різник, який брав у цьому участь, чітко фіксує наявність як самого сліду, так і проса, яке постійно сипалося з лантухів. Російський офіцер не тільки не повернув украдене, а ще й кілька разів ударив у голову та загрожував багатами С. Христиничу за наполегливість в обстоюванні своїх прав [7, арк. 61, 92-93, 104-105].

Ще одним прикладом конфліктної взаємодії стало вбивство козака Якова Ляха ландміліціонерами Ситниковим, Тушиним та Огородниковим 7 травня 1756 р. Я. Лях тримав шинок у Кам'янці, неподалік від ретраншементу. Він був убитий у льоху свого шинка, причому вбивці навіть не зняли у нього з шиї «червоний московський пас». Зрештою вбивці, які забрали ще чимало грошей та речей, зізналися [7, арк. 88, 95–96; 8, арк. 15].

Складність полягала не у неможливості доведення провини – схоплені ландміліціонери зізналися. Проте вони були переправлені на Українську лінію, куди Кошу пропонували прислати свідків. Січ же пояснювала, що незможні мешканці Лоц-Кам'янки просто нездатні знайти гроші для такої подорожі та утримання себе під час перебування на лінії [8, арк. 38, 42, 45 зв.]. Водночас частково претензії запорозьких жителів могли бути задоволені – солдат А. Єнін із напарником повернули частину вкраденого та зобов'язалися відшкодувати збитки [7, арк. 87].

Іноді ми не маємо, принаймні наразі, докладної інформації про перебіг конфліктів та їхні обставини. Про них стає відомо зі скупих рядків бюрократичного листування, де вони згадуються у числі інших. Наприклад, цікава бюрократична тяганина закрутилася навколо солдат старосамарського гарнізону Ф. Чернікова та М. Найдонова.

Мешканці Одимківки ввіймали їх під час спроби вкрати худобу. Січ вимагала утворення комісії в Старій Самарі з долученням сюди справи артилериста з Лоц-Ка'мянського ретраншементу Ф. Пушкарьова, якого так само під час крадіжки волів упіймали жителі Старого Кодака [10, арк. 2, 37].

Запорозькі депутати, забравши із Самарської паланки драгуна П. Чернікова та з Кодацької каноніра Ф. Пушкарьова, прибули до Старосамарського ретраншемента. Їх зустрів комендант, майор О. Селітренніков. Він заявив, що слідство треба відкласти, оскільки у Старій Самарі немає відповідної кількості офіцерів [10, арк. 50–51]. До таких само принагідних згадок належить слідство над комендантом Лоц-Кам'янського ретраншементу капітаном Г. Орловим, якого Кіш звинувачував у нападі на Кодацьку паланку, вбивстві мешканця Старого Кодака Габелка та привласненні коня козака С. Нецадима [8, арк. 45 зв]. До речі, Сидір Нецадим за кілька років, вже як самарський полковник, сам буде провадити слідство про зловживання російських вояків [24, с. 33, 40].

Підбиваючи підсумки, зазначу, що наявність ретраншементу в Лоц-Кам'янці була даністю, з якою мали жити і мешканці слободи, і паланкова старшина. Залога, яка складалася з російських ландміліціонерів та лівобережних козаків, так чи інакше мала щодня взаємодіяти з місцевим населенням. Про наявність неконфліктної взаємодії свідчать неформальні взаємини офіцерів солдатів зі священниками та пересічними мешканцями. Вони перетинаються у заїжджому дворі, шинку, церкві тощо. Проте навіть доступна нам фрагментарна інформація свідчить про ставлення російських солдатів до місцевих мешканців переважно як до джерела матеріальної вигоди. Ускладнювалося становище тим, що драгуни підлягали доволі частій ротації і, вірогідно, у більшості не налагоджували нормальних стосунків із козаками і посполитими Лоц-Кам'янки. Їх розділяла не тільки різна мова, але і екстериторіальність солдат стосовно запорозької влади, що призводило до безкарності. У наведених вище прикладах ми бачимо дуже різні конфлікти – особисті, крадіжки, грабунки, вбивства, бійки команд Кодацької паланки та Лоц-Кам'янського ретраншементу. Очевидно, що така локальна інформація (одна слобода та ретраншемент) має значення лише як складова майбутніх, значно більш широких досліджень, які мають системно дослідити російську стаціонарну присутність у Вольностях та характер взаємин російських вояків із місцевим населенням.

Бібліографічні посилання

1. **Бінкевич В.** Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: Краєзнавчий нарис / В. Бінкевич, В. Камеко. – Д., 2000.

2. **Векленко В.** Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости / В. Векленко. – Д., 2010.
3. **Вінниченко О.** Конфлікти в шляхетському соціумі кінця XVII – першої половини XVIII ст. на сторінках заповітів (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду) / О. Вінниченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 161–173.
4. **Волошин Ю.** Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Ю. Волошин. – К., 2016.
5. **Горобець В.** Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722 / В. Горобець. – К., 2016.
6. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (м/ф), оп. 1, спр. 29.
7. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 35.
8. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 39.
9. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 100.
10. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 128.
11. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 135.
12. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 168.
13. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 211.
14. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 249.
15. **Ковальова І.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко. – Д., 2007.
16. **Маріна З.** До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними) / З. Маріна, Д. Філімонов // Музейний вісник. – Вип. 9. – Запоріжжя, 2009. – С. 66–81.
17. Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб. / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д., 2008.
18. **Репан О.** Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.
19. **Репан О.** Одиноківка-Одимківка у взаєминах населення та гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. Репан // Січеславський альманах. – Вип. 6. – Д., 2011. – С. 94–98.
20. **Репан О.** Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. Репан // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип. 8. – Д., 2010. – С. 233–239.
21. **Старостін В.** Столиця степового краю / В. Старостін. – Д., 2004.
22. **Старченко Н.** Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 65–98.
23. **Скальковський А.** Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького / А. Скальковський. – Д., 1994.
24. **Сухомлин О.** Конфлікт як елемент повсякденної взаємодії населення слободи Соکیلської та російських військових (1750–60-ті рр.) / О. Сухомлин // Історія та культура Придніпров'я. – Д., 2013. – Вип. 10. – С. 31–40.
25. **Сухомлин О.** Повсякденні взаємини запорозького козацтва та російських військових у 1740–1760-х роках (регіон Оріль-Самарського межиріччя) / О. Сухомлин // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2014. – Вип. 12. – С. 30–40.

26. Харлан О. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська / О. Харлан // Військово-історичний альманах. Річник X, число 1 (18). – К., 2009. – С. 98–114.

27. Харлан О. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська (продовження) / О. Харлан // Військово-історичний альманах. Річник X, число 2 (19). – К., 2009. – С. 51–59.

28. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький. – Т. 1. – К., 1990.

Надійшла до редколегії 15.10.2016

УДК 94 (477) «1914/1917»

А. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАНОВИЩЕ БІЖЕНЦІВ НА ТЕРЕНАХ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлено одну із соціальних катастроф Першої світової війни – становище біженців. На основі наукових статей, архівних матеріалів, документів земств досліджено низку питань, зокрема розселення біженців у Катеринославській губернії, діяльність органів самоврядування у сфері забезпечення потреб біженців.

Ключові слова: Перша світова війна, біженці, Всеросійський Земський Союз, продовольчі пункти, земства.

А. А. Манько

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПОЛОЖЕНИЕ БЕЖЕНЦЕВ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Освещается одна из социальных катастроф Первой мировой войны – положение беженцев. На основе научных статей, архивных материалов, документов земств исследуется ряд вопросов, в частности расселение беженцев по Екатеринославской губернии, деятельность органов самоуправления в области обеспечения нужд беженцев.

Ключевые слова: Первая мировая война, Всероссийский Земский Союз, продовольственные пункты, земства.